

DİLBİLİM, SÖZLÜK, SÖZLÜKÇÜLÜK

Ahmet KOCAMAN

Sözlük, 'bir dilin sözcüklerini, deyimlerini, deyişlerini abece düzenine göre sıralayan, anlamlarını açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıtı' olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım genel çizgileriyle doğru olmakla birlikte her tanım gibi eksiktir. Bir kez abece sırası bütün sözlüklerde en yaygın düzenleme olsa da kavramlar dizini (thesaurus), uyak sözlükleri, tersten abece düzenli sözlükler (reverse dictionaries) gibi özel sözlük düzenlemeleri de vardır. Öte yandan özellikle son yıllarda hazırlanan sözlükler anlam açıklamaları yanında kullanım bilgileri, dilbilgisi özetleri de vermekte, böylece ansiklopedik bir dil kullanım kılavuzu niteliğini de üstlenmiş görünmektedirler. Gerçekten sözlükler baştan sona okunan yapıtlar olmamakla birlikte, dille birlikte gelen toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa aktarmak gibi kültürel ve toplumsal bir işlevi de yerine getirmektedirler.

Bir yandan bilgi alanlarının çeşitlenmesi, öte yandan dil kullanımındaki ayrımların artması sözlüklerin hazırlanmasında bilimin, özellikle dilbilimin ağırlığını artırmıştır. Uygulamalı dilbilimin bir dalı olan sözlükbilim çağdaş bir sözlüğün hazırlanmasında vazgeçilmez bir uzmanlık alanıdır. Bo Svensén (1993) sözlükbilimi şöyle tanımlar: "Sözlükbilim bir ya da daha çok dildeki sözvarlığında ve sözcük birleşimindeki birimleri gözleme,

derleme, seçme ve betimleme ile uğraşan, uygulamalı dilbilimin bir dalıdır... Sözlükbilim bu etkinliğin temelini oluşturacak kuram ve yöntemlerin geliştirilmesi ve betimlenmesi ile de uğraşır." Açıkçası üstsözlükbirim diyebileceğimiz sözlük yapısının kuramsal çerçevesi de sözlükbiliminin kapsamı içindedir (bkz. Kocaman, 1996; Zgusta, 1980). Aslında günümüzde sözlük hazırlama dilbilim yanında bilgisayar dilbilimi, insanbilim, budunbilim, tarih ve felsefe gibi alanların kavşağında bir uğraş olmuştur.

Sözlükbilimde sözlükler konu ve yöntemlerine göre değişik biçimde sınıflandırılabilirler; en yaygın kümelendirmelerden birisi şöyledir:

- a) betimlemeli / kuralcı sözlükler
- b) eşzamanlı / artzamanlı sözlükler
- c) genel / teknik sözlükler
- d) genel kullanım/ öğrenim amaçlı sözlükler
- e) tek dilli/ iki ya da çok dilli sözlükler

Bir sözlüğün hazırlanması genellikle şu aşamalardan oluşur (bkz. Svensén, 1993, 236-250):

A. Planlama (gereksinmenin saptanması, kaynak sağlanması, sözlüğün boyutunun belirlenmesi, uzmanların örgütlenmesi vb.)

B. Uygulama

- a) Veri toplanması
- b) Seçme ve düzenleme

- c) İlk metnin yazılması
- d) Metnin gözden geçirilmesi, düzeltmelerin yapılması
- e) Yeniden inceleme ve düzeltme
- f) Sayfa düzeni
- g) Sayfanın birkaç kez denetlenmesi
- h) Basıma hazırlık
- i) Basım ve ciltleme

Bu basamaklardan en belirleyici olanı sözlüğün hedef kitlesinin saptanması (genel okur, öğrenci, uzman vb) ve buna göre verilerin toplanmasıdır. Geleneksel yöntemde veriler sözlük uzmanının kişisel seçimleri sonucu belirlenir; bu yaklaşım günümüzde bilgisayarların yardımıyla daha nesnel hale getirilmiştir. Sözlük kişi ya da kişilerin damgasını taşısa da bilimsel ve güvenilir olması için veri seçiminde aşağıdaki ölçütlerin gözetilmesi yerinde olur (Sinclair, 1987'den uyarlama):

1. gerçeklik: sözlük salt düzenleyicisinin dil yetisinde bulunan sözcükleri değil, gerçekte kullanılan sözcükleri (yaygın anlamları ile birlikte) içermelidir.
2. sıklıkta tutarlılık: ilgili alanın en sık ve yaygın kullanımları sözlükte bulunmalıdır.
3. uygunluk: salt amaca uygun sözcükler seçilmelidir.
4. kuralcılık: sözlük gerektiğinde yaygın kullanım kurallarını açıklamalıdır.
5. kullanım/biçem düzlemleri: sözlükte argo, yerel ağız, resmi, gündelik, eski vb nitelemeler bulunmalıdır.
6. eski/ yeni sözcükler: eski diye nitelenen ama günümüzde de yaygın olarak kullanılan sözcüklere yer verilmeli, bir ölçüde benimsemiş yeni yapım sözcükler de sözlüğe eklenmelidir.
7. yerel sözcükler: dilin kurallarını yansıtan, ortalama konuşurun anlayabileceği yerel sözcüklere sınırlı bir yer ayrılabilir.

8. kapsam: dildeki bütün sözcükler ya da amaca uygun belli bir kesitin bütünü sözlükte yer almalıdır.

9. genel/ teknik sözcükler: son derece teknik olanlar dışında, uzmanlık alanı dışında kalan, günlük dile girmiş teknik sözcükler genel sözlüklerin kapsamına alınabilir.

10. sözlü/ yazılı dil: sözlük gereçleri genellikle yazılı dilden toplanır; oysa sözlü dilden veri toplamak, yazılı biçimlerin sözlü dildeki değişimlerini göstermek önemlidir. Gerçekten de veri seçiminde en önemli ilke, dilin bütününe olabildiğince yaklaşılmaya çalışmak, bu amaçla sözlü ve yazılı dil kesitlerinden veri toplamaya özen göstermektir. Örn. İngilizce Collins Co-build sözlüğünün veri toplama süresi 20 yılı aşmış ve aşağıdaki değişik kesitlerden sürekli denetlenen verilen toplanmasından sonra sözlüğün maddelerinin yazımına ve örneklendirilmesine geçilmiştir (Sinclair, 1987):

1. anlatı dışı metinler (kızılderişiler, insanbilim, sanat, çocuk bakımı, uygarlık, giyim, tarih, toplumbilim, mimarlık, söylence, ruhbilim, yaşlılık, siyasa, teknoloji, vb)
 2. işlemler (aşçılık, sınavlar, yiyecek, giyecek, sağlık, kitaplar, ev işleri, spor, vb)
 3. tartışma metinleri (hayvan hakları, kanser tedavisi, çevre, moda, eğitim, enerji, kitle iletişimi, siyasa, beslenme)
 4. anlatı (dağcılık, biyografi, basın patronları, sinema, cinsellik, gazetecilik, seyahat, felsefe, köy ve kent yaşamı, mizah, vb)
 5. her tür roman ve öykü
 6. gazete ve dergilerden değişik türde metinler
 7. karşılıklı konuşma, radyo ve tv kayıtları da içinde olmak üzere her tür konuşma dili örnekleri.
- Bunlarla da yetinilmemiştir, 20 yıl içinde geli-

şen dili yansıtabilmek için yedek veri tabanı da asıl verileri desteklemek için kullanılmıştır.

D. Crystal (1987) iyi bir sözlük için yirmi soru sormayı önermektedir; bu noktaları gözetererek bilimsel, iyi temellendirilmiş bir sözlük seçimine ve hazırlanmasına yaklaşılabılır.

1. cilt dayanıklılığı, 2. kağıdın niteliği, 3. madde başlarının açık yazılması, 4. aranan sözcüklerin bulunması (amaca uygunluk), 5. uluslararası genel sözcükleri kapsaması, 6. ansiklopedik bilgi içermesi, 7. zor kavramlara ilişkin resim bulunması, 8. tanımların birbirinden açıkça ayrılması ve temelden ikincil anlamlara doğru sıralanması, 9. tanımların anlaşılır olması, 10. örneklendirmelerin gerçekçi ve yapaylıktan uzak olması, 11. kullanım bilgileri içermesi, 12. argo, resmi vb. biçem açıklamaları bulunması, 13. kökenbilgisi vermesi, 14. heceleme, noktalama vb konularda bilgi vermesi, 15. söyleyiş açıklamaları bulunması, 16. deyim, atasözü vb içermesi, 17. eş-zıtanlamlı sözcükleri göstermesi, 18. ilişkili sözcükleri çapraz gönderimle nitelemesi, 19. sözcüklerle ilgili dilbilgisi bilgileri sağlaması, 20. yararlı ekleri (kısaltmalar, ölçüler, vb) bulunması.

Bu önermelerden açıkça anlaşılacağı gibi, sözlükbilime göre iyi bir sözlüğün tek ölçütü sayısı değildir; kapsanan sözcüklerin tutarlı, dizgeli bir biçimde açıklanması daha çok önem taşımaktadır.

Özetle sözlükbilim uygulama ve kuramı birleştiren çok yanlı bir çalışma alanıdır; çağdaş, güvenilir sözlüklerin öncelikle dilbilim (sesbilgisi, sözdizimi, anlambilim, biçimbilgisi, söylem çözümlemesi, edimbilim vb) bulguları ve yöntemleriyle temellendirilmeleri gerekir.

Kaynaklar

Crystal, D. (1987) *The Cambridge Encyclopedia of Language*, CUP.

Kocaman, A. "Sözlükçülükte ikinci boyut üzerine düşünceler", *Kuram* dergisi, Sözlükbilim dosyası, s. 81-84, Kur Yayıncılık, İstanbul.

Sinclair, J. M. (ed.) (1987) *Looking Up (An Account of Cobuild Project)*, Collins ELT.

Svensén, Bo (1993) *Practical Lexicography*. OUP.

Zgusta, L. (1980) *Theory and Method in Lexicography*, Hornbeam Press Inc.